

ВІЙНИ ПАМ'ЯТЕЙ ТА МУЗЕЇ (НА ПРИКЛАДІ МУЗЕЙНОГО ПРОСТОРУ СУЧАСНОГО ЗАПОРІЖЖЯ)

Т. В. Грушева

Запорізький національний університет

grushevaznu@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0560-8229>

Д. В. Поняткова

Запорізький національний університет

pvs6993@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-2691-3311>

Ключові слова: музеї Запоріжжя, політика пам'яті, історична пам'ять.

Відновлення незалежності України актуалізувало відродження історичної пам'яті. Музейний простір, підручники з історії, топоніміка, пам'ятні місця і дати є каналами трансляції історичної пам'яті та повинні знаходитися у симфонії один з одним. Проте в Україні була реалізована суперечлива та часом антиукраїнська політика, що призвела до світоглядної дихотомії. Відмінності політичної культури регіонів часто посилювалися впливом регіональних еліт. Культурна сфера Запоріжжя (у тому числі музейна мережа) стала ілюстрацією конфлікту пам'ятей: активним просуванням російських наративів (українську культуру та історію намагалися представити в спільному із росією просторі), пролонгованою ідеєю глорифікації пам'яті про Другу світову війну, ідеалізацією советської спадщини, а також підвищенням інтересу до національної історії та культури, що можна простежити у музейній мережі міста.

WARS OF MEMORIES AND MUSEUMS (ON THE EXAMPLE OF THE MUSEUM SPACE OF MODERN ZAPORIZHZHIA)

T. V. Grusheva

Zaporizhzhia National University

D. V. Poniatkova

Zaporizhzhia National University

Key words: museums of Zaporizhzhia, politics of memory, historical memory.

The restoration of Ukraine's independence actualized the revival of historical memory. Museum space, history textbooks, toponyms, memorial places and dates are channels of broadcasting historical memory and should be in harmony with each other. However, a contradictory humanitarian policy was implemented in Ukraine, which led to a worldview dichotomy. Differences in the political culture of the region were exacerbated by the influence of regional elites. The museum sphere of Zaporizhzhia became an illustration of the conflict of memories: the active promotion of Russian narratives (they tried to present Ukrainian culture and history in a common space with Russia), the idealization of the Soviet heritage, as well as interest in national history and culture.

After the victory of the Orange Revolution, in the cultural field of Zaporozhye, we observe a shift in emphasis towards understanding the role of historical and cultural heritage in the formation of national consciousness and historical memory. Museums organized exhibitions dedicated to the settlement of the Zaporozhye region, Ukrainian symbolism and Ukrainian art, the Holodomor, and

Stalin's repressions. On the contrary, anti-Ukrainian policy was implemented during V. Yanukovich's tenure. Its goal was to destroy all the achievements of the Ukrainian memory policy of previous years and return Ukraine to the common cultural and historical field with Russia. The result was an increase in the number of museum exhibitions in Zaporizhzhia that interpreted historical events according to Soviet or Russian propaganda templates.

The Revolution of Dignity and the Russian-Ukrainian war fundamentally changed museum approaches to exposition and exhibition activities. Today, museum exhibitions in Zaporizhzhia reveal the true intentions of Russia in the war against Ukraine, show the Ukrainian character in resistance against Russian aggression. Modern museums perform cultural and educational activities and a social mission. They understand the responsibility in the formation of historical memory on national identity.

Актуальність теми зумовлена історичним та культурним фронтом, що розгорнувся із початком новітньої російсько-української війни. Специфікою сучасної гібридної війни є інформаційне протистояння. Розпізнаючи цей виклик (маніпуляції історичною свідомістю, намагання втягнути східні та південні регіони України в спільне з росією культурне поле), українські вчені, освітяни, журналісти повинні усвідомлювати важливість відповіді на пропагандистські кроки з боку рф. Особливу роль у культурному розвитку країни займають музеї, які не тільки зберігають, але й ретранслюють історичну пам'ять українського народу. Музейний простір м. Запоріжжя (на 2024 р. – прифронтового міста) становить особливий інтерес через потребу глибше зрозуміти локальні особливості політики пам'яті.

Відзначимо потужний доробок учених, що осмислили феномен історичної пам'яті та політику пам'яті в Україні. Важливі висновки зроблені дослідницею політичної історії України Ларисою Нагорною, яка стверджувала про необхідність дотримуватися європейських стандартів «політики пам'яті» країною, яка обрала європейську орієнтацію¹. Виділимо важливий для нашого дослідження висновок Ярослава Грицака про дихотомічну можливість маніпуляцій з українською історичною пам'яттю та відносно високий рівень суспільного спротиву таким маніпуляціям². Дослідженнями теми простору пам'яті, музею як інституту пам'яті, ландшафтів пам'яті, місця історика в топосі пам'яті займається Алла Киридон³. Європейський та укра-

їнський досвід музеєфікації совєтської спадщини, вплив політики пам'яті в Україні на музейну сферу висвітлені в роботах Валентини Хархун⁴. Важливим є звернення вчених до регіонального досвіду реалізації політики пам'яті. Цьому присвячена книга Федора Турченка «Запоріжжя на шляху до себе»⁵. У ній автор характеризує імперсько-совєтські маркери м. Запоріжжя, вплив політиків на формування культури пам'яті в регіоні.

Дослідивши експозиційну та виставкову діяльність запорізьких музеїв, проаналізуємо репрезентацію минулого музейною мережею міста. Покажемо вплив політики пам'яті на комеморативні практики; наслідки втручання регіональних еліт у політичну та культурну сферу міста; визначимо роль музейних закладів у формуванні національної ідентичності.

Виклад основного матеріалу. У західному світі музеї пройшли свій еволюційний шлях від місць, призначенням яких є збереження артефактів, до інституту соціальної пам'яті. Сучасні музеї виконують низку функцій. Серед них виокремлюється експозиційна, інформативна, гносеологічна, освітня та меморіальна⁶. Очевидною є соціокультурна/комунікативна роль музеїв. Завдячуючи їй, відбувається популяризація історичної спадщини, що має національну цінність. Отже, через призму національного генерується історичний/культурний образ певної епохи. І вже умовний комплекс/елементи самотніх культур представляють світову/європейську культуру. Таким чином, репрезентація історичної епохи та формування культури пам'яті повинні

¹ Нагорна С. Культура історичної пам'яті. *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід*. За загальною редакцією Ю. Шаповала. Київ : ІПІЕНД, 2013. С. 9–34.

² Грицак Я. Історія в особах: до формування історичної пам'яті в Україні, 1991–2011. *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід*. За загальною редакцією Ю. Шаповала. Київ : ІПІЕНД, 2013. С. 231–250.

³ Киридон А. Музеї як інституції пам'яті. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць*. Серія: Історія, міжна-

родні відносини. 2015. Вип. 16(1). С. 193–200.

⁴ Хархун В. Комунізм як музейний експонат: радянська спадщина об'єкт політики пам'яті в Україні. URL: <https://uamoderna.com/demontazh-pamyati/kharkhun-communism/>

⁵ Турченко Ф. Запоріжжя на шляху до себе... (Минуле і сучасність в документах та свідченнях учасників подій). Запоріжжя : Просвіта, 2009. 320 с.

⁶ Киридон А. Музеї як інституції пам'яті. С. 195.

відбуватися на основі українського осмислення/бачення історії. Тому до перелічених основних функцій музеїв варто додати комунікативну. Умовний діалог відвідувачів музеїв із історичним минулим буде неодмінно стосуватися цінностей, сенсів, ідеалів, питання героїзації. Цивілізаційно-історичний дискурс у сучасній Україні має за вектор осмислення сутності української культури/історії з урахуванням антропоцентризму, європоцентризму, героїзації боротьби українського народу за незалежність, розуміння війни як трагедії, Голодомору як геноциду тощо. Враховуючи вкрай повільну трансформацію української музейної сфери часів незалежності, консервацію імперсько-советських наративів, втручання російської пропаганди, вплив регіональних еліт, відзначимо помітний конфлікт пам'ятей при конструюванні образів минулого.

Аналізуючи діяльність запорізьких музеїв, виділимо проблеми загальнореспубліканського та регіонального вимірів. В Україні від СРСР залишилась «у спадок» широка музейна мережа, що охоплює тисячі музеїв; більшість із них – комплексні та краєзнавчі. Останні були візитівкою советської музейної сфери, існували в кожному обласному/районному центрі та в хронологічній послідовності розповідали про історію населеного пункту і району від найдавніших часів до сьогодні, відбиваючи основні віхи історії СРСР на мікрорівні. Нові часи вимагали кардинальних змін у музейній сфері. Визначимо тенденції, які ми помітили, аналізуючи музейну діяльність у м. Запоріжжі в 1990-і рр. По-перше, позитивно вплинуло на роботу музеїв та пришвидшило їхню модернізацію і трансформацію таке: концептуальне осмислення історії та поява нових підручників (детальніше див. Ф. Г. Турченко. «Україна – повернення історії. Генеза сучасного підручника»⁷), як наслідок – увічнення пам'яті про події національної історії (Голокост, депортації, репресії) та національних героїв; «націоналізація публічної сфери, символіки з домінуванням українського національного наративу»⁸; падіння «залізної зависи» та комунікація із європейським музейним простором. По-друге, негативно позначилося на музейній діяльності України: наявна політична регіоналізація; вплив регіональних еліт на культурну сферу, який був можливим через те, що частина музеїв залишалась у комунальному підпорядкуванні; фінансування музейних установ за залиш-

ковим принципом; пролонгація советської моделі пам'яті, що призвело до невиразного ставлення до минулого.

У 1991 р. у Запоріжжі діяли такі музеї (різнопланового підпорядкування): Запорізький обласний краєзнавчий музей (далі ЗОКМ, такий статус музей отримав у 1950 р.), Запорізький обласний художній музей (далі ЗОХМ, музей засновано у 1971 р.)⁹, Музей історії Запоріжжя (відкрито у 1983 р., з 1992 р. відбулася реекспозиція музею та робота зі створення Музею історії запорозького козацтва), Музей Дніпровської ГЕС (з 1977 р.), Музей Управління внутрішніх справ Запорізького облвиконкому (з 1985 р.), Музей Запорізького педагогічного училища (з 1982 р.), Музей Запорізького медичного училища (з 1985 р.), Обласна пожежно-технічна виставка (з 1985 р.), Музей державного технічного університету (з 1970 р.), Музей зоології Запорізького державного університету (з 1997 р.) Музей-виставка М. Шевченка (з 1988 р.)¹⁰, музей Марини Цветаєвої (заснований у 1991 р., проєкт власниці музею Віри Астахової). Як бачимо, музеї, що презентували музейну мережу міста, були засновані за часів домінування державної пропаганди комуністичної ідеології та ставлення до музею як «політико-просвітнього комбінату»¹¹. Аналіз експозиційної і виставкової діяльності запорізьких музеїв у перші роки незалежності свідчить про відсутність суттєвої еволюції наукових концепцій музеїв та тематико-експозиційних планів, які їм відповідали.

Цей факт можна пояснити не тільки браком ініціатив музейних працівників, а й повільною відмовою від советської пам'яттєвої політики, що особливо помітно було на Півдні та Сході України. Вважаємо, що причини цього явища варто шукати в тому, що українська еліта, яка залишилася на управлінських/адміністративних посадах (у тому числі у сфері культури), не ставила «українську ідею» та національні інтереси України в осно-

⁹ Постанова Кабінету Міністрів України від 2 лютого 2000 р. № 209 Про затвердження переліку музеїв, в яких зберігаються музейні колекції та музейні предмети, що є державною власністю і належать до державної частини Музейного фонду України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/209-2000-%D0%BF#Text>

¹⁰ Постанова Кабінету Міністрів України від 29 листопада 2000 р. № 1766 Про затвердження переліку музеїв, що перебувають у віданні підприємств, установ та організацій, де зберігаються музейні колекції та музейні предмети, що є державною власністю і належать до державної частини Музейного фонду України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1766-2000-%D0%BF#Text>

¹¹ О задачах «советского музея». Советский музей. 1931, № 1. С. 3.

⁷ Турченко Ф. Г. Україна – повернення історії. Генеза сучасного підручника. Київ : Генеза, 2016. 104 с.

⁸ Бондар В. Державна політика історичної пам'яті в Україні 1990–2000-х рр.: основні тенденції. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2013. Вип. 23. С. 396.

ву своєї діяльності. Має рацію Ф. Турченко коли стверджує, що після здобуття Україною незалежності в Запорізькій області був поширений проєкт «великої амнезії» під час транзиту совєтської партноменклатури в нову вертикаль влади та творення нових міфів, що мали на меті закріпити її право на домінування у всіх сферах життя. За такого підходу у 1990-ті рр. в м. Запоріжжя політика пам'яті, що проводилася міськими властями, нічим не відрізнялася від совєтської (встановлення меморіальних знаків і дошок колишнім совєтським керівникам області, незмінними залишилися назви вулиць і населених пунктів, що пов'язані з совєтськими символами та діями тощо). Натомість не відбулося глорифікації пантеону запорожців, які боролися за українську незалежність, установа меморіальних знаків, що увічнювали пам'ять про Голодомор та інші трагічні події з української історії. Суспільству пропонувалася амбівалентна версія пам'яті, де разом із формальною незалежністю існував так званий номенклатурний міф, що обґрунтовував домінування в політичній, економічній, соціальній сферах посткомуністичної номенклатури. Протистояння між новою національною версією пам'яті та українськими цінностями з одного боку і комуністично-імперською пам'яттю та цінностями російської православної цивілізації на південному сході України набуло найгарячіших форм¹². Так, на Півдні і Сході України існували свої герої та меморіальні дати, що вшановувалися на місцевому рівні. Запоріжцям теж були нав'язані совєтсько-імперські схеми (міф про братні народи, Переяславська Рада як «возз'єднання» України та Росії). У культурному полі міста зберігалася совєтська термінологія: «Жовтнева революція», «громадянська війна», «Велика Вітчизняна війна», звільнення від окупантів тощо. Отже, відсутність чітко визначених пріоритетів та методів впровадження державної політики пам'яті в цей період не сприяла усвідомленню спільності історичної долі українцями різних регіонів.

Президенство В. Ющенка – час в українській історії незалежної доби, коли країна робить кроки до європейської інтеграції. Президент-українофіл актуалізував інтерес до національної історії; підписав указ «Про деякі невідкладні заходи щодо підтримки культури і духовності в Україні», а також укази про вшанування пам'яті діячів української історії. За часів його президентства було утворено Національний музей Голодомору-геноциду (сучасна назва), проведено чисельні заходи з увічнення

пам'яті жертв політичних репресій. У Законі України «Про Концепцію державної політики в галузі культури на 2005–2007 роки» було вказано на необхідність спрямування державної політики в галузі культури на створення моделі культурного розвитку, яка була б «здатна забезпечити самовідтворення та послідовний розвиток культури» в країні¹³. Про необхідність відродження історичної пам'яті прозвучало на державному рівні, що є безумовним позитивним явищем у сфері домінуючої культури. У цілому музеї України отримали імпульс до оновлення своєї діяльності, відмови від комуністичної ідеології та стали на шлях реалізації місії музеїв як інституту соціальної пам'яті.

У той же час проблема регіоналізації України не вирішувалася політиками. Це було помітно і на діяльності музеїв та стало у недалекому майбутньому полем для політичних спекуляцій. При аналізі виставкової діяльності запорізьких музеїв ми побачили «melting pot» із засвоєних провідних тенденцій української історіографії, рудименту совєтського минулого, пропаганди російських цінностей та інтерактивних новацій.

Позитивною тенденцією цього часу було оновлення експозицій. Так, у ЗОКМ в 2008 р. було відкрито нову експозиційну залу «Запорізький край в кінці XVIII – на початку XIX століття». Для розуміння актуалізованих у цей період музеями Запоріжжя проблем, наведемо приклади тематики виставок, що була запропонована глядачам у вказаний період. Так, у Запорізькому обласному краєзнавчому музеї проводилися виставки «Скарби України від Трипілля до Русі» (2004 р.), фотовиставка до 200-річчя Молочанського менонітського поселення (2004 р.), персональна виставка запорізького художника Г. Марченка (2004 р.), обласна виставка образотворчого мистецтва «Мій Запорізький край» (2005 р.), «Розгойдані дзвони пам'яті» (про голодомори в Україні (2006 р.), «Українська повстанська армія і історія нескорених» (2008 р.), «Ми звинувачуємо! Голодомор 1932–1933 років – геноцид Українського народу» (2008 р.). До 9 травня у ЗОКМ була присвячена документальна виставка «Тріщина через усе життя» (Спогади українських примусових робітниць у Німеччині в роки Другої світової війни (2009 р.). 70-річчя створення області було відзначене у музеї фотовиставкою «Запорізький регіон: учора, сьогодні, завтра»¹⁴.

¹³ Законі України «Про Концепцію державної політики в галузі культури на 2005–2007 роки». *Відомості Верховної Ради України*, 2005, № 16. ст. 264.

¹⁴ Культурно-мистецькі заходи. Вересень 2009 р. Офіційний сайт Запорізької обласної державної адміністрації.

¹² Турченко Ф. Г. Запоріжжя на шляху до себе... С. 288.

Особливо зазначимо виставки, що безперечно відіграли роль у формуванні культурної пам'яті: «Шляхи до свободи – через «Солідарність» в Європу», «Розсекречені матеріали», «Український Герб-символ Віри і Надії».

Таким чином, після Помаранчевої революції у музеї була акцентована увага на регіональній тематиці, висвітлені нові краєзнавчі теми, працівники музею своєю діяльністю промовисто замовили про розуміння ролі установи у формуванні національної ідентичності. Проте комунікаційні зв'язки з російськими колегами залишилися актуальними. У переліку виставок ЗОКМ цього періоду також зустрічаються такі: воскових фігур «Тайна царської династії» (2008 р.), авторських фоторобіт Людмили Шапошнікової (м. Москва), «За маршрутом майстра» (присвячена Центрально-азіатській експедиції академіка Миколи Реріха, 2008 р.). Так, запорізький культурний простір став майданчиком для демонстрації здобутків російської культури. Остання сприймалася як зрозуміла/близька. І тільки з початком російсько-української війни стало очевидним використання російською пропагандою культури/мистецтва/літературної уяви/музейного простору як засобу ідеологічного впливу та інструмента для формування стереотипів (росіяни й українці – один народ, що має спільну історію).

Ще більш промовистою була тематика виставок у Запорізькому обласному художньому музеї у 2004–2010 рр., де вживалися два світи при демонстрації шедеврів образотворчого мистецтва: «Художники Запоріжжя – 2004. Дари і дати», «Шедеври російського живопису» (2004)¹⁵, «Поезія народного костюма» (2005 р.), «Малярський калейдоскоп. Художники Запоріжжя – 2005». З 2006 р. у музеї починає домінувати національна тематика, про що свідчать організовані виставки: «Українське народне мистецтво», «Дари музею», «Художники Закарпаття», «Художники Запоріжжя. Ювіляри 2006 року» (живопис, графіка), «Скарби рідного мистецтва», виставка сучасного мистецтва «Серіал». У той же час музейні працівники не відмовляються від «Картин із Третьяковської галереї» (комп'ютерні копії)¹⁶. Схожа тематика була пред-

ставлена і в 2007 р.: «Перлини народного мистецтва», «Шедеври музеїв Санкт-Петербурга, «Державний російський музей, Ермітаж» (комп'ютерні копії), «Воскові фігури» (м. Санкт-Петербург), «Українське мистецтво», «Декоративні розписи Ганни Самарської». Тут одночасно організовували ювілейну виставку творів Марії Приймаченко, присвячену 100-річчю від дня народження художниці, та засновували проєкт інформаційно-навчального центру «Російський музей. Віртуальний філіал». Аналіз виставкової діяльності ЗОХМ демонструє відродження інтересу до української культурної/художньої традиції, але в ньому залишалось «почесне» місце для російських художніх цінностей. Це робило український культурний простір, з одного боку, еkleктичним, а з іншого, – спільним із російським.

Тематика виставок та екскурсій національного (з 2003 р.) заповідника «Хортиця» присвячена історико-культурній спадщині краю. У першу чергу це козацька тема: екскурсії «Тарасова стежка», «Сила духів», «Дорога на Січ» та виставка «Запорізькі землі після ліквідації «Січі». У 2008 р. було проведено виставку «Зброя козацтва». У 2009 р. до них додається ще виставка – «Заселення Запорізького краю». Також відбувається відкриття мистецького Міжнародного пленеру «Хортиця крізь віки – 2009». З цього ж року організовуються фестивалі на козацьку проблематику в жовтні, приурочені до дня міста¹⁷. Так само козацька тематика притаманна і «Музею запорозького козацтва» (складова частина Національного заповідника «Хортиця»), що підтверджується традиційною козацькою тематикою виставок «Запорозька Січ та Річ Посполита в XVII ст.», «Запорозька Січ в часи Нової Січі та П. Калнишевського» (2005–2006).

У 2004 р. у місті було організовано приватний Музей історії зброї. В основу експозиції музею покладена особиста колекція підприємця В. Р. Шлайфера. На момент відкриття тут налічувалося близько 2000 одиниць холодної і вогнепальної зброї. Експозиція охоплювала значний проміжок часу – з давніх часів до середини ХХ ст. Ця подія значно пожвавила музейне життя міста.

У цілому, після перемоги Помаранчевої революції спостерігаємо в культурному полі Запоріжжя зміщення акцентів у бік розуміння ролі історико-культурної спадщини у формуванні національної свідомості та історичної пам'яті. Проте події в музейному просторі міста нерідко були суперечливими і належали до різних наративів

URL: <https://www.zoda.gov.ua/article/531/kulturni-zahodi.html?date=2009>

¹⁵ Культурно-мистецькі заходи. Червень 2004 р. Офіційний сайт Запорізької обласної державної адміністрації. URL: <https://www.zoda.gov.ua/news/5823/kulturno-mistetski-zahodi-z-21-po-28-cherhvnya.html>

¹⁶ Культурно-мистецькі заходи. Грудень 2006 р. Офіційний сайт Запорізької обласної державної адміністрації. URL: <https://www.zoda.gov.ua/article/531/kulturni-zahodi.html?date=2006>

¹⁷ Музей історії запорозького козацтва. Офіційний сайт «Музеї Запоріжжя». URL: <http://surl.li/hjicw>

історичної пам'яті – національного, советського, іноді – російськоцентричного.

За каденції В. Януковича розпочався широко-масштабний російський наступ на духовному, культурному, освітянському та інших фронтах. Метою його було знищення всіх досягнень української політики пам'яті попередніх років та повернення України в спільне із росією культурне/історичне поле. Сучасні дослідники детально вивчили складові проросійської діяльності міністра освіти і науки Д. Табачника (спроба впровадження спільного з рф підручника та посібника з історії, вилучення видатних постатей українців і назви «Україна» із курсу історії, насадження советського дискурсу щодо подій Другої світової війни тощо (детальніше див. С. Терно, Г. Турченко «Антиукраїнська політика в історичній освіті України за міністра Д. Табачника (2010–початок 2014 рр.)»¹⁸). Інші складові цієї антиукраїнської політики були: Закон «Про засади державної мовної політики», підписаний В. Януковичем, і в якому йшлося про регіональні мови; деукраїнізація інформаційного простору тощо. У цьому контексті музейна мережа слугувала засобом просування певних наративів, як-то: формування переконань в українців про спільне із росією минуле та спільну культуру.

Як відреагували на промосковський реванш та спробу нав'язати сторонні погляди на українське минуле запорізькі музеї розглянемо на прикладі їхньої виставкової діяльності. У Запорізькому обласному краєзнавчому музеї було підготовлено документальну фотовиставку «Волинська різня: польські і єврейські жертви ОУН-УПА» (2010 р.). Термінологія очевидно вказує на антогоністичне відносно сучасної української історіографії трактування подій цієї трагедії. У 2012 р. проводилася виставка, присвячена 20-річчю Запорізької єпархії Української православної церкви. Як відомо, Українська православна церква (МП) мала в запорізькому регіоні потужні впливи, а зміст подібних виставок їх підкреслював. Помітною була тенденція створення російськомовних виставок («Александровск: город и горожане в конце XIX – начале XX в.», «Мир искусства, кино и истории» (м. Санкт-Петербург, 2010 р.).

Історична тематика у ЗОКМ була представлена такими виставками/фотовиставками: «Трипілля-степ: витоки євразійської цивілізації» (2010 р.), «Олександрівськ. Архітектура» (2010 р.), «TERRA UCRAINA»/ «Земля Україна» (2010 р.), «Історія

державного герба України» до 20 річниці незалежності (2011 р.), «Княжий меч на шляху із варяг у греки. Історія. Дослідження. Реставрація» (2012 р.). Ще відзначимо такі виставки: «Запоріжжя в період післявоєнної відбудови» (2013 р.), «Вознесенський скарб» (2013 р.)¹⁹. Прикметно, що в інших виставках, окрім краєзнавчої, простежується археологічна та меморіально-біографічна тематичні складові.

Перелічимо виставки ЗОХМ у період антиукраїнської політики часів президентства В. Януковича. Так, запоріжцям та гостям міста було запропоновано побачити: «Реалізм Антона Гуліча (1928–2007 рр.)» (2010 р.), «Сергій Григор'єв (1910–1988 рр.) до 100-річчя від дня народження українського радянського художника» (2010 р.), «Живопис запорізького художника Дмитра Ципунова» (2010 р.), «Шедеври світового мистецтва» (Ермітаж, Державна Третяковська галерея, Державний Російський музей, 2010 р.), «Сяйво писанки» (2010 р.). У 2012 р. запоріжці побачили «Запоріжжя моє кохане» Б. К. Єгорова, виставку робіт Олександра Тишлера (советського художника, що народився у Мелітополі), виставку до 85-ти річчя з дня народження запорізького художника Миколи Кармазя та «Тарас Шевченко–художник» (з колекції Національного музею Тараса Шевченка, м. Київ). Серед виставок 2013 р. відзначимо такі: «Дари українських гончарів. Нові надходження», «Василь Скопич. Присвята Марії Примаченко», «1025 років хрещення Русі». А також у цьому році виставка картин заслуженого художника рф Нікаса Сафронова «Избранное».

У Національному заповіднику «Хортиця» у цей час відкрилася низка туристичних маршрутів, з'являються нові екскурсії (частина з котрих мають назви російською мовою): «Военное судно XVIII столетия», «Стежками заповідної Хортиці», «Культурные символы нашей земли», дендрологічна пішохідна екскурсія «Рослини у козацькі дні та сьогодні». У заповіднику активно проводяться культурні заходи – фестиваль козацьких бойових мистецтв «Запорізька Січ – 2011», всеукраїнські бойові змагання «Лави на лаву». У 2012 р. в складі Національного заповідника «Хортиця» було створено музей судноплавства. У 2013 р. планувалося створити єдиний в Україні запорізький музей пошти.

У грудні 2011 р. відбулося відкриття приватного музею ретроавтотехніки першої половини ХХ ст.

¹⁸ Терно С., Турченко Г. Антиукраїнська політика в історичній освіті України за міністра Д. Табачника (2010 – початок 2014 рр.). *Eminak*, 2023. 3(43). С. 239–254.

¹⁹ Культурно-мистецькі заходи. Грудень 2012 р. Офіційний сайт Запорізької обласної державної адміністрації. URL: <https://www.zoda.gov.ua/article/531/kulturni-zahodi.html?date=2012>

«Фаетон», де представлені екземпляри світового та советського автопрому (велосипеди, мопеди, мотоцикли, автомобілі), техніка часів Другої світової війни (артилерійська установка «Катюша», вантажний автомобіль «ЗІС-5»), автомобілі повоєнних років (авто партійних керівників СРСР, – «ЗІМ») та ін. Цей заклад став одним із улюблених для відвідування школярами.

Тенденційною у цей час стала комеморація і глорифікація пам'яті про війну між нацистською Німеччиною та СРСР. У м. Запоріжжя європейська модель пам'яті під гаслом «Ніколи знов» дуже повільно приходила на заміну «культу перемоги», який був взірцевим для советських ідеологів та довгий час калькувався при відзначенні ювілейних дат закінчення війни. Так, у 2010 р. у художньому музеї було проведено виставку, присвячену 65-річчю перемоги у Великій Вітчизняній війні (термінологія збережена), та виставку «Запорізькі художники до Дня визволення м. Запоріжжя». Повсюдне відзначення «визволення Запоріжжя від фашистських загарбників» торкнулося і Національного заповідника «Хортиця», де з 2010 р. проводилися виставки до 65-річчя перемоги.

У цілому політика Д. Табачника-В. Януковича була спрямована на прищеплення в Україні спільних із російськими суспільних ідеалів. Кроки для досягнення цієї мети пролягали, в тому числі, і через ідеалізацію образу советської дійсності. Створення у м. Запоріжжя одіозним політиком музею стало хрестоматійним прикладом реалізації таких кроків. Мова йде про відкриття у 2012 р. В. Богуслаєвим музею авіації та високих технологій «Мотор Січ» (у медіа музеї названо його іменем). Колекція військової техніки советського часу представляла найбільший інтерес для глядачів. Окрім неї, у музеї представлена виставка, присвячена моторобудівному заводу, мотоцикли вітчизняних і світових виробників тощо. Така колекція могла б стати гармонійною частиною музейного простору міста, проте концепція музею збігалася із советською/сучасною російською ідеєю глорифікації війни, що стало світоглядним антагонізмом (у цей час в Україні сформувалося розуміння подій війни як трагедії).

Потрібно схарактеризувати політичні погляди засновника цього музею – керівника (до 2013 р.) ПАТ «Мотор Січ». У 1990-і рр. він був ініціатором створення «регіонального» підручника, у якому авторам, за його задумом, необхідно було продемонструвати «юго-восток» самостійною територіальною одиницею, тісно пов'язаною із північним сусідом. Проте це був час, коли історики чітко розуміли регіональну історію як частину загаль-

ноукраїнських подій і задум В. Богуслаєва був нівельований²⁰. Але він невпинно і надалі продовжував просувати наративи «русского мира» в публічному просторі: за його фінансової підтримки у травні 2004 р. у місті пройшов «Собор народів Белорусии, России и Украины», на якому звучали гасла про триєдність народів; у 2008 р. під час так званого з'їзду рад усіх рівнів він, виступаючи проти «агресивного блоку НАТО», виголосив доповідь «Про економічні та суспільно-політичні наслідки вступу України до НАТО»²¹; у 2013 р. підписав звернення про визнання геноциду поляків українцями під час Волинської трагедії. Цілком очікувано у жовтні 2022 р. він був звинувачений у державній зраді та заарештований. Біографія В. Богуслаєва є прикладом впливовості регіональних еліт, які, використовуючи політичні та економічні важелі, спекулюючи на мовному та релігійному питанні, маючи музеї та медіа як платформу для просування сенсів, транслювали ціннісні настанови «русского мира». Як підсумок, політичний, духовний, культурний простір в Запоріжжі не виконував інтегративної функції та став мішенню для російської пропаганди.

Таким чином, аналіз виставкової діяльності запорізьких музеїв цього періоду свідчить про інтерес до національної мистецької та історичної спадщини. У той же час російська культура мала свій майданчик у запорізьких музеях. Невірно/легковажно це пояснювати виключно мистецькою комунікацією двох країн. Президентство В. Януковича відзначилося не просто антиукраїнською політикою; це був час прямого втручання політиків у процеси, що повинні були призвести до окупації українського культурного життя росією.

Революція Гідності відкрила шлях до змін у суспільному житті країни, розвитку громадянського суспільства та процесів декомунізації. У музейній сфері країни в цілому і Запоріжжя зокрема відбулося повернення до знакових тем історичної пам'яті (Україна під владою Російської імперії, Українська Революція, Голодомор 1932–33, сталінські репресії), водночас формується пам'ять про Революцію Гідності та війну на Сході України. У Запорізькому обласному краєзнавчому музеї в 2014–2017 рр. проведено виставки: «Майдан – початок незалежності» (відкрита до 23 річниці незалежності у 2014 р.), «Ми звинувачуємо!» (до Дня пам'яті жертв голодоморів) (2014 р.), «Спротив геноциду. 1932–1933 рр.» (2015 р.), «Український тризуб у духовній символіці» (2015 р.), «Запоріжжя на зламі імперій» (2015 р.), «Слово, обіране

²⁰ Турченко Ф. Запоріжжя на шляху до себе... С. 328.

²¹ Турченко Ф. Запоріжжя на шляху до себе... С. 336.

в Биківні» (2017 р.). У 2018 р. створені виставки «Україна 1932–33. Геноцид голодом», «Запорізька область наприкінці XIX – початку XX ст.», «Історія державного герба України. До 100-річчя герба УНР», «100 років боротьби: Українська революція 1917–1921 років». У 2019 р. – виставки «Формула свободи», «Символ твоєї свободи», виставка, створена українським інститутом національної пам'яті «Тріумф людини». У 2020 р. – виставки «Українське військо: 1917–1921», «Погляд через об'єкти» (2021 р.), приурочена до дня пам'яті ліквідаторів трагедії на ЧАЕС²².

У 2021 р. відбулися кілька виставок, що присвячені регіональній тематиці – виставка «Меноніти – раціоналізм зі смаком», де, окрім 60 експонатів з менонітських поселень, експонований, відтворений сучасною дизайнеркою зі старих світлин, костюм; виставка «Яків Павлович Новицький – видатний український діяч науки та культури», що розповідає про засновника Запорізького краєзнавчого музею; «Легенди запорізького спорту», присвячена запорізьким спортсменам XX–XXI ст.

Запорізькі музеї демонструють поруч із традиційною культурно-просвітньою діяльністю ще й соціальну місію. Так, ЗОКМ ініційовано у 2022 р. проєкт «Музейна перерва», у 2023 р. – «Музейні канікули», у рамках яких відбуваються заходи, присвячені державним святкам (день прапора, дні незалежності та державності)²³.

Такі ж тенденції побачили і в Запорізькому обласному художньому музеї, де у березні 2015 р. відбулася виставка «Передчуття», присвячена Революції гідності та Антитерористичній операції. Також у музеї збільшало національної тематики, зокрема у 2014 р. була представлена ювілейна персональна виставка живопису Г. Мацегори «Україна рідна моя», «Шевченкіана» присвячена 200-річчю з народження Т. Г. Шевченка (2014), у 2015 р. – виставки робіт Андрія Пікуша «Моя петриківська стежина», «Корифей українського гончаротворення з Опішного», виставка Володимира та Катерини Немири «Чуття образу» в рамках проєкту «Єднання. Схід–Захід», «Не забувайте незабутнє» художників-бойчуків (2017 р.), «Незборима сила Запорозького козацтва» (2019 р.). Через виставки відвідувачів музею залучають до найкращих зразків українського мистецтва, створюють образ минулого країни, повертають імена та твори репресованих у советську добу митців. Така регі-

ональна тематика гармонійно вписується в український контекст, сприяє розбудові позитивної ідентичності мешканців запорізького краю.

У контексті суспільно-політичних трансформацій, широкого проникнення європейських тенденцій у музейну сферу створюються нові різнопланові музеї. У Запорізькому національному університеті було організовано музей-лабораторію історії повсякдення другої половини XX століття (2015 р.). Метою якого є реконструкція картини буття людини вказаного періоду. У 2016 р. було створено музей історії музичних інструментів «БарабанЗа». У тому ж році планувалося створити музей тоталітарного режиму. Ця ідея зберігає актуальність і зараз. Музей архітектури Запоріжжя з'явився у жовтні 2020 р. (в експозиції – історія міста від XVIII ст. до сьогодні, музей є соціально активним). Відзначимо важливу виставку, організовану в музеї – «Назва: мова міста» про проблематику перейменування запорізьких урбанонімів²⁴. У 2021 р. створено музей феноменальної сили, що розповідає про досягнення запорізьких спортсменів. Це єдиний спортивний музей в Україні. Нові музеї значно поживили культурний простір міста.

У цей час активно відбувається переосмислення образу Другої Світової війни із глорифікації на травму для усього суспільства, що видно з виставок ЗОКМ – «Окуповане Запоріжжя. Страшна правда війни» (в рамках проєкту «Розсекречена пам'ять»), «Запоріжжя в період післявоєнної відбудови народного господарства (1944–1950 рр.)» (2014 р.). Переосмислення советського періоду торкнулося не лише теми війни, а й тем сталінської індустріалізації, що була пов'язана з символом міста – Дніпрогесом. У 2015 р. в краєзнавчому музеї була реекспонована виставка (відкрита у 2003 р.) під назвою «Дніпрогес: підкорення стихій». Проте у ЗОХМ залишається помітною комеморація «Великої Вітчизняної Війни» із наголосом на советську термінологію: виставка, присвячена 70-річчю визволення України від фашистських загарбників (2014 р.) «Опалені війною» (до 70-річчя перемоги, 2015 р.), виставка картин до дня перемоги (2017 р.).

Із 2016 р. в Музеї історії запорозького козацтва розпочалися роботи з реекспозиції музею, і приміщення музею було тимчасово закрито. Але робота співробітників була продовжена. У 2017 р. на території історико-культурного комплексу «Запорізька Січ» було представлено експозиційний проєкт Національного заповідника «Хортиця»: «Часи

²² Запорізький обласний краєзнавчий музей. Офіційна сторінка. URL: <http://surl.li/lctwx>

²³ Запорізький обласний краєзнавчий музей. Офіційна сторінка. URL: <http://surl.li/lctwx>

²⁴ Музей архітектури Запоріжжя. Офіційна сторінка. URL: <https://www.facebook.com/The.Architecture.Museum.of.Zaporizhzhia/>

козацькі – Січі Запорізькі», де продемонстровані артефакти XVI–XVIII ст. з територій Хортицької, Чортомлицької, Кам'янської і Нової (Підпільненської) Запорізьких Січей. У тому ж році в музейних студіях «Музей за порогами» презентували проєкт «Як Харитина Марченко Дніпрогес будувала». У 2020 р. в студії «Місто за порогами» було відкрито експозицію Національного заповідника «Хортиця» «Де є бої – там є герої. Українському козацтву присвячується»²⁵. Відзначимо високу освітню та виховну роль таких виставок/експозицій та необхідності залучення їх до шкільного матеріалу з курсу історії. Сьогодні є технічні можливості створення онлайн виставок, що дає можливість дистанційного використання музейних матеріалів у школі.

У філії Національного Заповідника Хортиця музей «Місто за порогами» було відкрито виставку «Запорожжя крізь віки: поступи героїчної історії» (2023 р.), що складається із 6 зон, кожна з яких оповідає про певний період в історії України: скіфська доба, Київська Русь, Середньовіччя, Хортицька Січ, період Хмельниччини та запорозьке козацтво.

Війна на Сході України внесла свої корективи в роботу музеїв. У 2015–2018 рр. в ЗОКМ з'явилися виставки «АТО: війна за незалежність», «Добровольчі батальйони України», «Військово-польовий арт». У 2018 р. до комеморативних заходів долучився і приватний музей зброї з експозицією «Війна і мир».

З часу повномасштабного вторгнення музейна сфера України потерпає від руйнування. Серед таких музеїв – будинок-музей Марії Примаченко в селі Болотня на Київщині, Іванівський краєзнавчий музей на Київщині, Державний художній музей імені Куїнджі, краєзнавчий музей Маріуполя, національний літературно-меморіальний музей Григорія Сковороди в селі Сковородинівка, Куп'янський краєзнавчий музей, музей Романа Шухевича у Львівській області. Також окупанти грабують музейні експозиції, найбільше в Херсоні, Маріуполі, Мелітополі. У Запорізькій області було пошкоджено 12 культурних об'єктів, 2 з яких у самому місті – житловий будинок (пам'ятка містобудування місцевого значення 1953–54 рр.), залізничний вокзал Запоріжжя II (пам'ятка архітектури місцевого значення 1904 року). Окупанти навмисно руйнують місця пам'яті, намагаючись знищити українську ідентичність.

У зв'язку із цим вкрай важлива роль музеїв у сучасних реаліях, які повинні стати просвітницьки-

ми центрами, продемонструвати злочини рашистів та справжні цілі війни росії проти України, що стане контрпропагандистським супротивом агресії. Аналіз виставкової діяльності державних та приватних музеїв продемонстрував розуміння відповідальності музеїв у формуванні історичної пам'яті та національної ідентичності. У ЗОКМ за час повномасштабного вторгнення було відкрито виставки: «Велика історія великої нації» до дня державності України, «Шлях до незалежності» до дня незалежності України, «Хижі звірі запорізьких степів», «Російський терор об'єктів Дніпровської ГЕС (2022–2023 рр.)», «Зброя культури» до дня захисників та захисниць України²⁶, «Хрестом і Мечем», присвячена військовому символу на українській техніці – Білому хресту Перемоги (2024 р.). Також відкрилась експозиція, що присвячена супротиву російській агресії «Війна за незалежність» (2024 р.).

У ЗОХМ з часу повномасштабного вторгнення відбулися виставки: «Життя на уламках» (роботи запорізького художника В. Миткова), «Весна нескорена» (твори міського об'єднання художників «Колорит»), «Незламна кульбаба» (виставка про незламність, головною ідеєю якої є вислів: «ми на своїй землі»), «Штрихкод війни на дверях часу» (персональна виставка воєнного художника В. Безрукого). Проєкт «Звуки війни», створений Денисом Васильєвим, музикантом і засновником музею музичних інструментів, має на меті збір звуків життя прифронтового міста, що згодом увійдуть до нової експозиції музею. ЗОКМ, музей Запорізького національного університету фокусують увагу на опрацюванні та зберіганні усної історичної свідчень російської війни в Україні.

Сьогодні запорізькі музеї здійснюють пам'яткоохоронну діяльність. Так, за ініціативи директорів приватних запорізьких музеїв Дениса Васильєва (музей феноменальної сили) та Михайла Мордовського (музей архітектури Запоріжжя) у місті триває робота зі збереження міських пам'яток під час війни.

У цілому музейний простір Запоріжжя за роки незалежності України пройшов складний процес трансформації. Советські підходи дуже повільно поступалися новітнім правилам організації/функціонування музейного простору; впливові особи демонстрували відверті вияви антидержавних настроїв та чинили тиск на культурну/музейну сферу. Проте сьогодні сучасні музеї повинні виконати просвітницьку місію; стати частиною культурного/освітнього/історичного фронту; слугувати консо-

²⁵ Музей історії запорозького козацтва. *Офіційний сайт «Музеї Запоріжжя»*. URL: <http://surl.li/hjicw>

²⁶ Запорізький обласний краєзнавчий музей. *Офіційна сторінка*. URL: <http://surl.li/lctwx>

лідації нації, стійкої проти маніпуляцій; сприяти подоланню комплексу «національної меншовартості»; сприяти поверненню власної історії. Історична пам'ять виступає чинником формування ідентичності, національної самосвідомості, а політика національної пам'яті повинна стати інструментом опору російської агресії та консолідації суспільства. Таким чином, трактування та репрезентація минулого формує/впливає на майбутні політичні/суспільні відносини. У книзі «Перед викликами

епохи. Спогади історика» Ф. Турченко задається питанням, якими ми вийдемо з війни. Учений дає свою відповідь (у березні 2023 р.): «національний катарсис, очищення нашого народу від скверни меншовартості і внутрішніх суперечностей»²⁷. Підкреслюємо важливу роль культурного фронту в національному відродженні українського суспільства.

²⁷ Турченко Ф. Перед викликами епохи. Спогади історика. Запоріжжя : Видавничий дім «Гельветика», 2023. С. 388.

References

- Bondar V. Derzhavna polityka istorychnoi pam'iaty v Ukraini 1990–2000-kh rr.: osnovni tendentsii. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*. 2013. Vyp. 23. S. 377–400 [in Ukrainian].
- Hrytsak Ya. Istoriiia v osobakh: do formuvannia istorychnoi pam'iaty v Ukraini, 1991–2011. *Kultura istorychnoi pam'iaty: yevropeyskyi ta ukraïnskyi dosvid*. Za zahalnoi redaktsiieiu Yu. Shapoval. Kyiv: IPIEND, 2013. S. 231–250 [in Ukrainian].
- Zakoni Ukrainy «Pro Kontseptsiuu derzhavnoi polityky v haluzi kultury na 2005–2007 roky». *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 2005, № 16. st. 264 [in Ukrainian].
- Zaporizkyi oblasnyi kraieznavchyi muzei. Ofitsiina storinka. Retrieved from <http://surl.li/lctwx> [in Ukrainian].
- Kyrydon A. Muzei yak instytutsii pam'iaty. *Ukraina-Ievropa-Svit*. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Serii: Istoriiia, mizhnarodni vidnosyny. 2015. Vyp. 16(1). S. 193–200 [in Ukrainian].
- Kulturno-mystetski zakhody. Veresen 2009 r. Ofitsiinyi sait Zaporizkoi oblasnoi derzhavnoi administratsii. Retrieved from <https://www.zoda.gov.ua/article/531/kulturni-zahodi.html?date=2009> [in Ukrainian].
- Kulturno-mystetski zakhody. Hruden 2006 r. Ofitsiinyi sait Zaporizkoi oblasnoi derzhavnoi administratsii. Retrieved from <https://www.zoda.gov.ua/article/531/kulturni-zahodi.html?date=2006> [in Ukrainian].
- Kulturno-mystetski zakhody. Hruden 2012 r. Ofitsiinyi sait Zaporizkoi oblasnoi derzhavnoi administratsii. Retrieved from <https://www.zoda.gov.ua/article/531/kulturni-zahodi.html?date=2012> [in Ukrainian].
- Kulturno-mystetski zakhody. Cherven 2004 r. Ofitsiinyi sait Zaporizkoi oblasnoi derzhavnoi administratsii. Retrieved from <https://www.zoda.gov.ua/news/5823/kulturno-mistetski-zahodi-z-21-po-28-chervnya.html> [in Ukrainian].
- Muzei arkhitektury Zaporizhzhia. Ofitsiina storinka. Retrieved from <https://www.facebook.com/The.Architecture.Museum.of.Zaporizhzhia/> [in Ukrainian].
- Muzei istorii zaporozkoho kozatstva. Ofitsiinyi sait «Muzei Zaporizhzhia». Retrieved from <http://surl.li/hjicw> [in Ukrainian].
- Nahorna S. Kultura istorychnoi pam'iaty. *Kultura istorychnoi pam'iaty: yevropeyskyi ta ukraïnskyi dosvid*. Za zahalnoi redaktsiieiu Yu. Shapoval. Kyiv : IPIEND, 2013. S. 9–34. [in Ukrainian].
- O zadachakh «sovetskoho muzeia». *Sovetskyi muzei*. 1931, № 1. S. 3. [in Russian].
- Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 2 liutoho 2000 r. № 209 Pro zatverdzhennia pereliku muzeiv, v yakykh zberihaiutsia muzeini kolektsii ta muzeini predmety, shcho ye derzhavnoi vlasnistiu i nalezhat do derzhavnoi chastyny Muzeinoho fondu Ukrainy. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/209-2000-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
- Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 29 lystopada 2000 r. № 1766 Pro zatverdzhennia pereliku muzeiv, shcho perebuvauiut u vidanni pidpriemstv, ustanov ta orhanizatsii, de zberihaiutsia muzeini kolektsii ta muzeini predmety, shcho ye derzhavnoi vlasnistiu i nalezhat do derzhavnoi chastyny Muzeinoho fondu Ukrainy. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1766-2000-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
- Terno S., Turchenko H. Antyukraïnska polityka v istorychnii osviti Ukrainy za ministra D. Tabachnyka (2010–pochatok 2014 rr.). *Eminak*, 2023. 3(43). S. 239–254 [in Ukrainian].
- Turchenko F. Zaporizhzhia na shliakhu do sebe... (Mynule i suchasnist v dokumentakh ta svidchenniakh uchasnykiv podii). *Zaporizhzhia : Prosvita*, 2009. 369 s. [in Ukrainian].
- Turchenko F. Pered vyklykamy epokhy. Spohady istoryka. *Zaporizhzhia : Vydavnychi dim «Helvetyka»*, 2023. 400 s. [in Ukrainian].
- Turchenko F. H. Ukraina – povernennia istorii. Heneza suchasnoho pidruchnyka. Kyiv : Heneza, 2016. 104 s. [in Ukrainian].
- Kharkhun V. Komunizm yak muzeinyi eksponat:adianska spadshchyna ob'iekt polityky pam'iaty v Ukraini. Retrieved from <https://uamoderna.com/demontazh-pamyati/kharkhun-communism/> [in Ukrainian].